ՀՏԴ 929: 891.981.09 Զրբաշյան

ԷԴՎԱՐԴ ԶՐԲԱՇՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

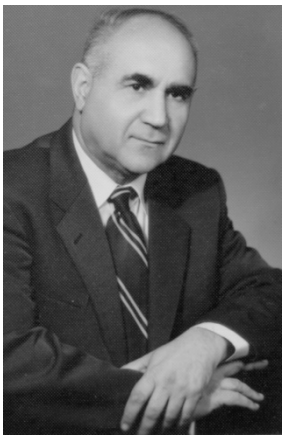

Լրացավ գրականագետ, ակադեմիկոս, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Էդվարդ Զրբաշյանի 100-ամյակը: Գիտությամբ ապրելու ու արարելու կեսդարյա արգասավոր ուղին ապահովեցին մեծանուն գրականագետի տեղը հայագիտության դասականների, ազգային մշակույթի ու գիտության երախտավորների շարքում:

Արմատներով վանեցի Էդ. Զրբաշյանը ծնվել է 1923 թ. սեպտեմբերի 24-ին Երևանում, Վանի հերոսամարտի մասնակից Մկրտիչ աղայի ընտանիքում, որը երկու ակադեմիկոս տվեց ազգային գիտությանը (Էդվարդի եղբայրը ՀԽՍՀ ԳԱ մաթեմատիկայի ինստիտուտի հիմնադիր տնօրեն, ակադեմիկոս Մխիթար Զրբաշյանն է): 1941 թ. ավարտելով Երևանի Շոթա Ռուսթավելու անվան թիվ 23 դպրոցը՝ զորակոչվել է բանակ: Սովորել է Բաքվի հրամանատարական դպրոցում, ապա՝ հրամանատարական կազմի կատարելագործման անդրկովկասյան դասընթացներում (Թբիլիսի): Ապագա գիտնականը խորհրդային բանակի շարքերում լեյտենանտի կոչումով մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին (1943–1944 թթ.): Այն զորամասը, որտեղ ծառայում էր Զրբաշյանը, 1944 թ. հոկտեմբերին ազատագրեց երկրի սահմանները թշնամուց և մարտնչեց նաև խորհրդային Միության սահմաններից դուրս: Նա, սակայն, չկարողացավ մնալ մարտի դաշտում մինչև պատերազմի վերջին օրը՝ ոտքը կորցնելու պատճառով:

Զորացրվելուց հետո Էդ. Զրբաշյանը 1945 թ. ընդունվել ու 1950 թ. ավարտել է ԵՊՀ բանասիրության ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության բաժինը, անմիջապես աշխատանքի անցել նույն ֆակուլտետում որպես դասախոս ու 22 տարի շարունակ դասավանդել մայր բուհում: Դեռ ուսանողական տարիներին սկսվեցին Զրբաշյանի գիտական որոնումները, որոնք շատ շուտով արդյունք տվեցին: 1954 թ. նա պաշտպանեց թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Պոեմի ժանրը սովետահայ գրականության մեջ» թեմայով: 1956 թ. ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ էր և իր մասնակցությունն էր բերել ինչպես հայրենիքի, այնպես էլ խորհրդային մեծ ու բազմազգ երկրի գրական կյանքին: 1953–1954 թթ. զբաղեցրել է «Գրական թերթի» գլխավոր խմբագրի տեղակալի պաշտոնը, 1961–1962-ին հիմնել ու ղեկավարել է «Սովետական գրականություն» ամսագիրը: 1965-ին նա պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Թումանյանի պոեմները» թեմայով:

---

* Ներկայացվել է 01. IX. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

ԵՊՀ-ում սկսվեց Ջրբաշյանի ոչ միայն գիտական, այլև՝ մանկավարժական գործունեությունը: 1967-ին նա արժանացավ պրոֆեսորի կոչման: Նույն թվին հիմնել ու 10 տարի շարունակ խմբագրել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսը: 1972 թ. հիմնել և մինչև 1985 թ. ԵՊՀ-ում ղեկավարել է նաև Գրականության տեսության և գեղագիտության, 1982-ին՝ Գրականության տեսության և արտասահմանյան գրականության ամբիոնները:

Մայր բուհում աշխատելու տարիներին Ջրբաշյանը սերտ կապեր հաստատեց ՀԽՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հետ: Այստեղ նա նույնպես դրսևորեց իր նախաձեռնողականությունը և գիտության կազմակերպչի հմտությունները. հիմնեց ու գլխավորեց գրականության տեսության բաժինը (1966–1970), իսկ արդեն 1977-ից դարձավ Գրականության ինստիտուտի տնօրենը և պաշտոնավարեց մինչև իր կյանքի ավարտը՝ 1999 թ. օգոստոսի 11-ը: Հենց այս շրջանում նա հայ գրական ու գիտական կյանքն ուղղորդող ուժն ու ժամանակի գրական և հայագիտական կյանքի գլխավոր դերակատարներից մեկն էր: 1974 թ. ընտրվեց ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, իսկ 1982 թ.՝ ակադեմիկոս:

Էդ. Ջրբաշյանը հեղինակ է ավելի քան երկու տասնյակ մենագրությունների, հայ և օտար լեզուներով հարյուրավոր հոդվածների: Նրա՝ հատկապես՝ ռուսերենով հրատարակված երկերը [«Թումանյանի պոեզիան» (Մոսկվա, 1969), «Պոետիկան և գրականության զարգացումը» (Երևան, 1985) և այլն] հանրահռչակեցին հայ գրականությունն ու գրականագիտության նվաճումները խորհրդային երկրի վիթխարի տարածքում:

Գրականագետը նախաձեռնել է հայ, ռուս և համաշխարհային դասականների, տեսական քննադատական մտքի մեծանուն հեղինակների երկերի հրատարակություններ՝ հանդես գալով որպես առաջաբանների ու ծանոթագրությունների հեղինակ և խմբագիր (Ն. Բուալո, Յու. Լերմոնտով, Մ. Գորկի, Ալ. Բլոկ, Ալ. Պուշկին, Մ. Նալբանդյան, Հովհ. Թումանյան և այլք): Գրել է մենագրություն Պուշկինի մասին, թարգմանել՝ Ալ. Բլոկի և Պուշկինի հանրահայտ բանաստեղծությունները, որոնք, մասնագետների կարծիքով, եղած թարգմանություններից լավագույնն են[1]:

Նա կրթել է գիտնականների մի քանի սերունդ: Անզուգական էր որպես գիտական ղեկավար. ամեն ինչ անում էր հայագիտական աշխարհի սահմաններն այլ գիտնականների ուսումնասիրություններով ընդլայնելու համար:

Ջրբաշյանի տաղանդը նույն ուժով դրսևորվեց գրականագիտության տարբեր ասպարեզներում՝ գրականության պատմության, թումանյանագիտություն, գրականության տեսության, պոետիկայի հարցեր, աղբյուրագիտություն, տեքստաբանություն, քննադատություն, միջտեքստային ուսումնասիրություններ, գրական կապեր և այլն: Վերջինիս լավագույն դրսևորումն է «Պուշկինը և հայ բանաստեղծները» մենագրությունը (1999):

Ակադեմիկոսի գրականագիտական վաստակի մի խոշոր բաժին են կազմում գրականության ներածության ու տեսության՝ գեղարվեստական մեթոդի, ժանրերի պատմության և տիպաբանության, տաղաչափության խնդիրները: Պատահական չէ, որ ուսանողական նստարանին էր, երբ տպագրվեց նրա «Բալլադի տեսությունը և սովետահայ բալլադը» (1949) գիտական երախայրիքը:

---

[1] Н. Гончар. Два шедевра русской лирики в переводе Эд. Джрбашяна. – «Вестник Ереванского университета. Арменоведние», 2013, № 1, с. 73–81.

Ավելի ուշ գրական բոլոր ժանրերի մասին հետազոտություն ստեղծվեց՝ «Գրական ժանրեր» (1973): Իր «Հայկական ոտանավորի բնույթը» (1972) մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ Ջրբաշյանը հաստատեց հայկական տաղաչափության վանկային բնույթը: «Պոետիկայի հարցեր» (1976) աշխատության մեջ առաջին անգամ հայ գրականագիտության պատմության մեջ արծարծելով գրական երկի պոետիկայի տարաբնույթ հարցեր՝ նոր էջ բացեց երկի գեղարվեստականության վերլուծության ոլորտում: Ամենայն ճշգրտությամբ հիմնավորեց գեղագիտական մտքի պատմության՝ որպես ուսումնասիրության առարկայի ընկալումը[2]:

Ջրբաշյանի դերն անգնահատելի է առաջին հերթին գրականագիտության գիտականացման տեսանկյունից: Հայ գրականագիտության մեջ տեսական-մասնագիտական ուղղության ստեղծման գործում նա միանգամայն առանձնահատուկ ավանդ ունի: Գրական մեթոդների քննությանը նվիրվեցին անկյունաքարային հոդվածներ ու մենագրություն [«Հայկական ռեալիզմի տեսության և պատմության հարցեր» (1987)]: Ջրբաշյանի հեղինակած գրականության ներածության, տեսության, բանարվեստի մասին դասագրքերը (1961, 1962, 1984, 1993, 1996, 2011 թթ. …) ուսանողների սերունդներ են կրթել և այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գործառական նշանակությունը: Նա է հեղինակել մեզանում «Գրականագիտական բառարանը» (1972, 1980): Թեև գրականության տեսական խնդիրների արծարծումներ եղել էին մինչև Ջրբաշյանը, բայց հայ գրականագիտական մտքի պատմության մեջ որպես գրականության տեսության դպրոցի հիմնադիր արձանագրվեց հենց նրա անունը:

Մեր մշակույթի պատմության մեջ վիթխարի է գրականության պատմաբան Էդ. Ջրբաշյանի ավանդը: Նրա ուշադրության կենտրոնում եղել է հայ բազմադարյան ողջ գրականությունը՝ բոլոր շրջափուլերով՝ հին, նոր և ժամանակակից, արևելահայ ու արևմտահայ [«Միսաք Մեծարենց (կյանքը և ստեղծագործությունը)» (1958, 1977), «Թումանյանի պոեմները» (1964, 1986), «Ռուբեն Սևակ. ստեղծագործության համառոտ ակնարկ» (1965), «Պետրոս Դուրյան. կյանքը և գործը» (1972), «Զորս գագաթ. Թումանյան, Իսահակյան, Տերյան, Չարենց (գրականագիտական ուսումնասիրություն)» (1982) և այլն]: Դասականներից առանձնակի ուսումնասիրությունների նյութ են դարձել նաև Մ. Նալբանդյանը, Գ. Սունդուկյանը, Դ. Վարուժանը, Ե. Չարենցը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանը և այլք: Ջրբաշյանը դասական գրականության խոր ուսումնասիրող է: Ակադեմիկոսն այն գրականագետներից է, որոնց հետազոտությունները վճռական նշանակություն ունեցան գրական կյանքի և հայագիտության տարբեր ոլորտների հետագա զարգացման համար՝ միանգամայն նոր որակ ապահովելով այդ ասպարեզներում: Նրա երկերում գրականության պատմության խնդիրները, հայ դասականները լուսաբանվում էին համաշխարհային գրականության գեղարվեստական փորձի զուգահեռների վրա: Գրականագետը նորովի էր մեկնաբանում յուրաքանչյուր գրողի երկերի ազգային ակունքների, ստեղծագործական պատմության հարցերը, բովանդակության և գեղարվեստական կերտվածքի յուրահատկությունները: Իր ժամանակի գրա-

[2] Э. Джрбашян. Предмет исследования – история эстетической мысли. – «Вопросы литературы» (Москва), 1978, № 9, с. 270–277.

կանագետներից ամենից շատ Ջրբաշյանն անդրադարձավ գրական ավանդույթների, ազդեցությունների խնդրին:

Ջրբաշյանը հանդես էր գալիս նաև որպես քննադատ՝ ձեռքը պահելով ժամանակակից գրականության զարկերակին: Ուշագրավ են նրա հոդվածները Մարո Մարգարյանի, Սիլվա Կապուտիկյանի, Հրաչյա Հովհաննիսյանի և այլոց մասին: Ակադեմիկոսի տեսադաշտում եղել է նաև սփյուռքահայ գրականությունը, բանահյուսության խնդիրները և այլն:

Գրականագետի ամենամեծ ներդրումը Թումանյանագիտության ասպարեզում էր: Ինչպես XX դարի երկրորդ կեսի, այնպես էլ արդի Թումանյանագիտությունն անհնար է պատկերացնել առանց ակադեմիկոս Էդ. Ջրբաշյանի: Ուսանողական նստարանից սկսվեցին նրա առաջին քայլերը Թումանյանագիտության ասպարեզում, որոնցից էր բանաստեղծի գեղագիտական հայացքների մասին զեկուցումը, իսկ 1949 թ. Ա. Ս. Պուշկինի ծննդյան 150-ամյակի առիթով գրեց «Թումանյանը և Պուշկինը» ուսումնասիրությունը (1956): Ամենայն հայոց բանաստեղծի՝ բոլոր ժանրերի ստեղծագործությունները՝ պոեմները, բալլադները, արձակը, քնարերգությունը, դարձան գրականագետի ուսումնասիրության նյութ: Ջրբաշյանը ուսանողական նստարանից մինչև կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց Թումանյանագիտությանը: Նա վստահ էր, որ գրականության ու մշակույթի ուժը գիտնականի և մարդկային գիտակցության վրա կարևոր նշանակություն ունի: Գիտական թեմային հավատարմությունը, մանավանդ, եթե այն կապ ունի արվեստի ու գրականության հետ, սկզբունքային էր գիտնականի համար: Ջրբաշյանի շնորհիվ XX դարի 60-ական թվականներից Թումանյանագիտությունը լուրջ զարգացում ապրեց և թևակոխեց մենագրական հետազոտությունների շրջան: 1964 թ. ընթերցողի սեղանին դրվեց «Թումանյանի պոեմները» հիմնարար աշխատությունը, այնուհետև՝ «Թումանյանի բալլադները» (1969), «Թումանյան. ստեղծագործության պրոբլեմներ» (1988), «Թումանյանը և հայ գրականության ավանդույթները» (1994), նաև բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներ շրջադարձային դեր ունեցան: Ամենուր բանաստեղծը ներկայացվում էր միջազգային գրականության լայն համապատկերի վրա: Մինչ Ջրբաշյանը մեզանում գրական ավանդույթները գիտական այդպիսի մակարդակով, այդպիսի խորությամբ ու փաստարկվածությամբ, այդքան հանգամանորեն չէին ուսումնասիրվել: Նա կոտրեց Թումանյանի երկերի վերլուծության՝ ավելի քան երեք տասնամյակ իշխող գռեհիկ-սոցիոլոգիական կարծրատիպը և դուրս բերեց բանաստեղծին գաղափարական կաղապարներից՝ առաջնային դարձնելով նրա երկերի գեղագիտական կողմը, պոետիկան: Անվանի գրականագետը բացահայտեց գրողի ժառանգության պատմական ու արդիական նշանակությունը և դա արեց ոչ թե դրվատանքի գեղեցիկ ու վերամբարձ խոսքերով, այլ՝ գրողի վարպետության յուրահատկությունները մեկնելով: Թումանյանի երկերի՝ մինչ Ջրբաշյանը իշխող պարզունակ վերլուծությունը վերաճեց լուրջ գիտական խոսքի, և նրա շնորհիվ Թումանյանագիտությունը զարգացման նոր փուլ թևակոխեց, որը կարելի է անվանել ջրբաշյանական: Հմուտ բանասերն ու հետազոտողը բազմաթիվ արժեքավոր հրապարակումների հեղինակ է. առաջին անգամ արխիվներից ու ժամանակի մամուլից հայտնաբերեց գրողի ստորագրված և անստորագիր մի շարք հոդվածներ: 1991-ից մինչև 1996-ի մայիսը ծնվում է Թումանյանի մասին Ջրբաշյանի գրած վերջին մենագրությունը՝ «Թումանյանի գրական ժառանգությունը», որը լույս տեսավ նրա մահից հետո՝ 2000 թ.:

Ակադեմիկոսն ուներ բարդ ու դժվարին նյութի գիտական հետազոտության հունը բացելու ունակություն: Ցանկացած ասպարեզում նա նոր ուղիներ է բացում հետագա ուսումնասիրողի համար: Ջրբաշյանի տեսակետները, տեսական արծարծումները և կռահումներն այնքան ինքնատիպ ու բովանդակալից են, որ կարող են լինել շատ հարցերի գրականագիտական մեկնության ստույգ և յուրօրինակ բանալիներ՝ բացելով նորանոր ուսումնասիրությունների հնարավորություններ:

Մեծանուն գրականագետի վաստակը բարձր գնահատանքի է արժանացել թե՛ ժամանակակիցների, թե՛ հետագա սերունդների կողմից: Գիտական աշխարհը բազմիցս անդրադարձել է նրա ժառանգությանը. գրվել է ավելի քան 100 ուսումնասիրություն: Այդ մասին է վկայում նրա 1995 թ. կենսամատենագիտության «Գրականություն Էդ. Մ. Ջրբաշյանի կյանքի և ստեղծագործության մասին» բաժինը[3]: Գիտնականի մասին գրված մոտ չորս տասնյակ ուսումնասիրություններում առաջին հերթին ընդգծվում է ակադեմիկոսի գիտական հետաքրքրությունների բազմակողմանի ուղղվածությունը, տեսական և գրապատմական կողմերի միասնությունը: Վաստակաշատ գիտնականն իր արդասաբեր գործունեության և հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար արժանացել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի, Հայրենական մեծ պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանների և բազմաթիվ հուշամեդալների:

Եվ, իրոք, Ջրբաշյանը XX դարի երկրորդ կեսի հայ գրականագիտության ամենանշանավոր դեմքերից էր, պատկառազդու մեծություն, դասական՝ բառի լայն իմաստով: Իր կոչմանը միշտ հավատարիմ անձնավորություն, որի գիտական ժառանգությունը մշտական տեղ է ունենալու հայ մշակույթի պատմության մեջ՝ որպես հայ գրականագիտության պատմության լավագույն էջերից մեկը: Նա այսօր էլ ուսանելի է գիտնականի իր նկարագրով, շարադրանքի հստակ, մաթեմատիկական ճշգրիտ կառույցով ու ոճով, բանավիճելու մշակույթով, նորարարության, գիտական յուրաքանչյուր ժանրում ճիշտ մեթոդ ընտրելու համար ճանապարհ հարթելու, ուղիներ մատնանշելու անդադրում ջանքերով:

Ակադեմիկոս Էդ. Ջրբաշյանը եղել և մնում է հայ գիտության ու մշակույթի ինքնատիպ դեմքերից մեկը: Նրա տեսական ընկալումներն ուրույն են և ուշագրավ հայ գրականագիտական մտքի ողջ պատմության համապատկերում: Նրա գիտական ողջ ժառանգությունը մեր գրականագիտության նշանակալից նվաճումն է:

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի հայ հին գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ մշակույթի և հայ դասական գրականության պատմություն, թումանյանագիտություն: Հեղինակ է 15 մենագրության և ավելի քան 200 գիտական հոդվածի: sushovh@mail.ru, susannahovhannisyan@litinst.sci.am

[3] *Տե՛ս* Э. М. Джрбашян. Материалы к биобиблиографии ученых Армении. Вступительная статья А. К. Егиазаряна, В. А. Киракосяна. Составитель Р. А. Карапетян. Ереван, 1995, с. 34–43.